

Docentenhandleiding

Economische crisis

Lesbrief economie voor
tweede fase voortgezet onderwijs

DeNederlandscheBank

EUROSYSTEEM

Inhoud

Inleiding

Waar gaat deze lesbrief over?

Voor wie is deze lesbrief bestemd?

Leerdoelen

Vaardigheden, concepten en contexten

Andere informatiebronnen

Bestellen of reageren

Richtantwoorden module 1:

Oorzaken en gevolgen van de kredietcrisis

Richtantwoorden module 2:

Van kredietcrisis tot recessie

Richtantwoorden module 3:

Overheden en de schuldencrisis

Richtantwoorden module 4:

Lessen en uitdagingen

Inleiding

De Nederlandsche Bank (DNB) maakt zich sterk voor financiële stabiliteit. Om daarvoor te zorgen heeft DNB drie belangrijke taken: monetair beleid, betalingsverkeer en toezicht. Ook geeft DNB advies aan de regering over de economie. DNB waakt zo over de financiële stabiliteit in ons land en levert op die manier een bijdrage aan de welvaart van Nederland. DNB zorgt voor voldoende echte en onbeschadigde eurobiljetten en voor een soepele en veilige afhandeling van alle betalingen. In de lesbrief 'Ook geld kost geld' wordt

deze taak behandeld. Ook waakt DNB samen met andere centrale banken in de Economische en Monetaire Unie (EMU) over de koopkracht van de euro. In de lesbrief 'Waar voor je geld' komt deze monetaire taak uitgebreid aan bod. DNB ziet er tevens op toe dat alle financiële instellingen (zoals banken, verzekeraars, pensioenfondsen en beleggingsinstellingen) voldoende buffers aanhouden om aan hun verplichtingen te voldoen en over betrouwbare bestuurders beschikken. Deze lesbrief gaat, behalve op de achtergronden en effecten van de

kredietcrisis, recessie en schuldencrisis, ook kort in op de rol van toezichthouders. Het overdragen van kennis en het delen van informatie beschouwt DNB als een belangrijk aspect van haar taken. Het onderwijs vormt daarbij uiteraard een belangrijke doelgroep. Daarom heeft DNB divers educatief materiaal ontwikkeld, voor verschillende onderwijsniveaus. Het totale aanbod treft u aan op de website www.dnb.nl onder het kopje 'over DNB' en vervolgens 'Onderwijs'. Alle producten van DNB voor het onderwijs zijn gratis.

Waar gaat deze lesbrief over?

Deze lesbrief gaat over de kredietcrisis, de economische recessie en de schulden crisis en over alle partijen die erbij betrokken waren of zijn: Over banken en andere financiële instellingen. Over beleggers en spaarders, consumenten en producenten. Over centrale banken, zoals DNB, de Europese Centrale Bank (ECB) en overheden. We kijken naar de oorzaken en achtergronden van de crises en naar de gevolgen voor de financiële sector, de 'reële economie' én overheden.

De kredietcrisis heeft wereldwijde gevolgen en heeft doorgewerkt in een recessie en een schulden crisis. Ook overheden hebben de afgelopen jaren de grootste moeite gehad om hun begroting op orde te krijgen. In 2017 staan verschillende Europese landen, waaronder Nederland, er beduidend beter voor, maar de gevolgen van de crises zijn

nog op diverse punten merkbaar. In deze lesbrief kijken we naar de economische samenhang tussen alle partijen. Want iedereen is direct of indirect betrokken.

Het belangrijkste gevaar was en is gebrek aan 'vertrouwen'. Vanaf 2007 vertrouwden banken elkaar niet of nauwelijks en ook het vertrouwen van consumenten in de economie daalde fors. Het producentenvertrouwen liep zelfs nog harder terug. Omdat overheden moeite kregen hun begroting rond te krijgen, daalde ook het vertrouwen in de overheidsfinanciën. Doordat verschillende landen in de eurozone in de problemen dreigden te raken, nam het vertrouwen in de euro af. Als partijen geen vertrouwen hebben dan worden ze voorzichtig. Té voorzichtig. Banklenen elkaar en anderen slechts mondjesmaat geld. Producenten wachtten met investeren en

consumenten stelden (grote) aankopen uit. Overheden lieten hun tekorten (tijdelijk) oplopen of gingen bezuinigen en/of belastingen verhogen. De economie groeide niet of kromp. Wat weer gevolgen had voor de werkgelegenheid. Inmiddels trekt de economie wereldwijd weer wat aan. Maar dat is geen reden om achterover te leunen, zonder lering te trekken uit de crises.

Reden genoeg om een lesbrief te ontwikkelen over de nu al historische crises. Module 1 behandelt de oorzaken en directe gevolgen van de kredietcrisis. We kijken naar het functioneren van de financiële sector en de gebreken, de samenhang met de reële economie en overheidsfinanciën. In module 2 ligt de nadruk op de reële

consumenten stelden (grote) aankopen uit. Overheden lieten hun tekorten (tijdelijk) oplopen of gingen bezuinigen en/of belastingen verhogen. De economie groeide niet of kromp. Wat weer gevolgen had voor de werkgelegenheid. Inmiddels trekt de economie wereldwijd weer wat aan. Maar dat is geen reden om achterover te leunen, zonder lering te trekken uit de crises.

consumenten stelden (grote) aankopen uit. Overheden lieten hun tekorten (tijdelijk) oplopen of gingen bezuinigen en/of belastingen verhogen. De economie groeide niet of kromp. Wat weer gevolgen had voor de werkgelegenheid. Inmiddels trekt de economie wereldwijd weer wat aan. Maar dat is geen reden om achterover te leunen, zonder lering te trekken uit de crises.

consumenten stelden (grote) aankopen uit. Overheden lieten hun tekorten (tijdelijk) oplopen of gingen bezuinigen en/of belastingen verhogen. De economie groeide niet of kromp. Wat weer gevolgen had voor de werkgelegenheid. Inmiddels trekt de economie wereldwijd weer wat aan. Maar dat is geen reden om achterover te leunen, zonder lering te trekken uit de crises.

economie, de recessie en de eerste maatregelen die overheden en centrale banken troffen om door deze zware tijden heen te komen.

Module 3 behandelt de gevolgen die de crisis had voor overheden.

De zogenaamde schulden crisis. De overheidsfinanciën van verschillende landen worden nader bekeken. Gaan overheden bezuinigen, belastingen verhogen, of juist geld uitgeven en investeren in de economie?

Tot slot kijken we in module 4 welke lessen uit de crisis zijn getrokken, welke acties ondernomen zijn (zoals het Europees banktoezicht) en welke uitdagingen er nog zijn.

Deze lesbrief is een momentopname. De inhoud is begin 2017 bepaald. De situatie zal veranderen, waardoor (delen) van de lesbrief kunnen verouderen.

Voor wie is deze lesbrief bestemd?

Deze lesbrief is primair ontwikkeld voor de tweede fase van het voortgezet onderwijs. De lesbrief is zowel voor havo als vwo bestemd. Er is geen aparte verdieping van de stof voor vwo aangebracht. U kunt als docent het beste inschatten in hoeverre uw leerlingen in staat zijn verbanden te leggen. Indien nodig kunt u uw leerlingen op weg helpen met het beantwoorden van de vragen, met behulp van de achtergrondinformatie in deze handleiding.

Leerdoelen

Na afloop weet de leerling welke oorzaken er ten grondslag lagen aan de kredietcrisis en welke versterkende effecten er optraden. De leerling heeft enig inzicht in de maatregelen die overheden en centrale banken hebben getroffen om de financiële markt te ondersteunen. De leerling begrijpt de dilemma's die daarbij naar voren kwamen en vormt zich daar een mening over.

De leerling kan uitleggen volgens welke mechanismen de kredietcrisis overgeslagen is van de financiële sector naar de reële economie.

Enkele maatregelen die overheden en centrale banken hebben getroffen om de reële economie te ondersteunen zijn bekend.

De leerling kan onder meer de begrippen risico, asymmetrische informatie, consumentenvertrouwen, 'moral hazard', marktfalen, geldmarkt, liquiditeit, koopkracht en inflatie toepassen op het voorbeeld van de kredietcrisis.

Vaardigheden, concepten en contexten

De lesbrief doet een beroep op een groot aantal vaardigheden van de leerling. Informatie zoeken en verzamelen, structureren en verbanden leggen, het komt allemaal aan bod.

De vakinhoudelijke concepten waar de lesbrief het meest op aansluit zijn:

- Ruilen over tijd
- Risico en informatie
- Goede tijden, slechte tijden

Andere informatie bronnen

In het leerlingenboekje maar ook op www.dnb.nl en www.ecb.nl staat allerlei informatie over de rol van de ECB en DNB als toezichhouders en hoeders van financiële stabiliteit.

De website van het ministerie van de Rijksoverheid (www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/kredietcrisis) biedt een uitgebreid dossier over de kredietcrisis. Ook de grote kranten hebben op hun website vaak een helder dossier met achtergronden over de crisis.

Op www.bankingsupervision.europa.eu staat meer informatie over Europees banktoezicht.

Bestellen of reageren?

De kredietcrisis en schuldencrisis zijn omvangrijk en hebben vele complexe kanten.

Goed mogelijk dus dat u vragen of opmerkingen heeft over deze lesbrief.

Of wellicht heeft u suggesties voor andere thema's of andere educatieve producten.

Uw opmerkingen worden zeer gewaardeerd. U kunt ze mailen naar onderwijs@dnb.nl.

Richtantwoorden
module 1:

Oorzaken en gevolgen van de kredietcrisis

- 1 De banken en beleggers kwamen in de verleiding om pakketjes zoals deze te kopen vanwege het hoge rendement. De rente op de subprime-hypotheekkasstromen was hoog, dus de maandelijkse kasstromen ook. Het risico was echter ook hoog, wat beleggers en banken niet goed hadden ingeschat. Er waren overigens in die periode nog veel meer ondoorzichtige financiële producten ontwikkeld met hoge risico's en rendementen.
 - 2 Banken wisten niet van elkaar óf en hoeveel dubieuze pakketjes ze gekocht hadden en hoeveel er afgeschreven moest worden, of hoe hoog de verliezen waren. Onduidelijk was de aard en de omvang van de problemen van een individuele bank. Banken zijn dan huiverig om een
 - 3 Er is sprake van onvolledige of onjuiste informatie bij één van de marktpartijen. Daardoor weet de ene partij meer dan de andere. De pakketjes waren complex, waardoor er waarschijnlijk sprake was van asymmetrische informatie. Niet alleen vanwege de aard van de financiële producten die erin zaten, maar ook vanwege de ontbrekende informatie over de mensen aan wie
- andere bank geld te lenen, omdat ze onvoldoende zekerheid hadden dat de ze hun geld terug krijgen. Het risico, de onzekerheid is voor banken te groot geworden. Daarbij komt dat de banken die zelf in de problemen kwamen door afschrijving nauwelijks middelen hadden om leningen te verstrekken, zelfs al zouden ze het willen.
- de leningen waren verstrekt. In het geval van een complex financieel product weet de verkoper meestal veel beter wat de risico's zijn dan de koper. De koper koopt eigenlijk kasstromen die voortvloeien uit de hypotheekverplichtingen van een Amerikaanse huiseigenaar. Maar de koper weet niet hoe de financiële situatie van die Amerikaan is. De hypotheek waren aan de wat armere Amerikanen verstrekt en vervolgens een aantal malen doorverkocht, maar het exacte risico was lastig in te schatten. Het is ook maar de vraag of de kopers van de pakketje zich voldoende hebben ingespannen om voldoende informatie te verkrijgen om de risico's wel goed in te kunnen schatten.

- 4 Liquiditeit is de mate waarin een bedrijf (in dit geval een bank) in staat is om op korte termijn aan haar betalingsverplichtingen te voldoen.
- 5 Banken verrichten iedere dag vele duizenden betalingen. Onder andere voor hun klanten. Ieder dag zal er een verschil zijn tussen de uitgaande betalingen en de inkomende betalingen. Als er voor een korte periode (enkele dagen) meer uitgaande dan inkomende betalingen gepland staan, moet de bank meestal geld lenen. Andersom kan een tijdelijk overschot uitgeleend worden aan een andere bank. De normale gang van zaken. Wanneer het vertrouwen weg is en de onzekerheid hoog, slagen zelfs gezonde banken er niet in om geld te lenen bij collega-banken. Iedereen zit op zijn geld en wacht af. Het enige dat overblijft om aan geld te komen is een beroep doen op (speciale) regelingen bij centrale banken.
- 6 Bedrijfsinvesteringen zijn mede afhankelijk van de kredietverstrekking van banken. Doordat veel banken in problemen kwamen verliep de kredietverstrekking minder soepel. Dit beperkt bedrijven in hun mogelijkheden om te investeren. Belangrijker nog, bedrijven zullen meer investeren wanneer het economische toekomstperspectief rooskleurig is. Bij grote (economische) onzekerheden, zoals tijdens de crisis, zullen bedrijven dus minder (snel) investeren.
- 7 Het werd duidelijk dat niet iedere financiële instelling per definitie gered zou worden door de overheid. Een bank die het moeilijk heeft is de 'zekerheid' van een vangnet kwijt. Daarnaast hadden veel banken zaken gedaan met Lehman Brothers. Zij moesten hun verlies nemen en een deel van hun vordering afschrijven. Banken wisten niet van elkaar of ze extra afschrijvingen moesten doen door de val van Lehman Brothers. Ze weten wel dat het vangnet ook voor hun concurrenten niet zondermeer aanwezig is. Zaken doen met een bank die misschien op omvallen staat en dan misschien niet gered wordt is een risico. De paniek neemt toe. Dan maar even geen zaken doen.
- 8 Spaarders hebben ook een eigen verantwoordelijkheid bij het kiezen van de betrouwbare bank. Als ze puur kijken naar de hoogte van het rendement zullen de meeste spaarders naar de bank met het hoogste rendement gaan, ondanks de mogelijke onbetrouwbaarheid en instabiliteit. Als er toch voor 100% een vangnet is dan hoeft een spaarder nooit meer rekening te houden met de betrouwbaarheid van een bank en het risico dat hij loopt.
- 9 Omdat banken denken dat ze toch wel worden gered kunnen ze onverantwoorde risico's gaan nemen, Bijvoorbeeld door kredieten aan mensen en bedrijven te verstrekken die zij zonder het vangnet als onvoldoende kredietwaardig zouden beoordelen.

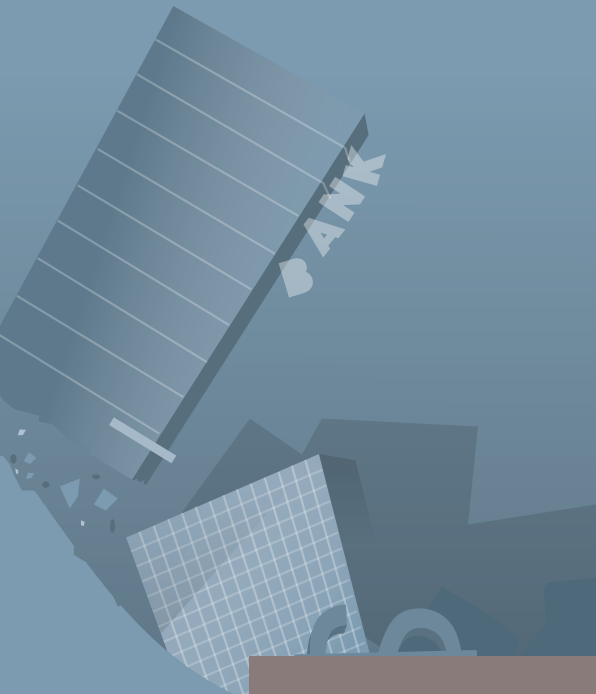
Met een vangnet zijn de winsten immers voor de bank, maar als de bank ten onder gaat is het verlies voor de overheid,

10 DNB en de andere centrale banken kunnen kortlopend (gedekt!) krediet geven en banken zo helpen aan hun betalingsverplichtingen te voldoen. Zo nodig kan de centrale bank ook langer lopende leningen aan banken verstrekken (zoals 3-jaars leningen in 2011 en 2012, en 4-jaars leningen vanaf 2014).

Elk krediet dat gecreëerd wordt om banken te ondersteunen is een lening, vaak kortlopend. Banken betalen deze lening dus (snel) terug aan de centrale bank, waardoor het geld in principe dan niet meer bestaat. Deze 'injecties' kun je dus niet optellen, omdat het geld ook weer snel terugvloeit.

Richtantwoorden module 2:

Van kredietcrisis tot recessie

Bank balance sheet

There are two sides of the balance sheet: the left side and the right side. On the left side there is nothing right and on the right side there is nothing left.

- 1 Onder economische groei verstaan we de procentuele groei van het bruto binnenlands product (BBP). Het gaat om de reële groei, want een groei vanwege inflatie/prijsstijgingen telt niet mee. Reële (echte) groei en prijsstijgingen vormen samen de nominale groei.
- 2 Onder werkloosheid verstaan we dat deel van de beroepsbevolking dat geen werk heeft.
- 3 Onder export verstaan we de verkoop (uitvoer) van goederen en diensten aan het buitenland.
- 4 Met inflatie wordt een algehele stijging van het prijspeil bedoeld. Als uitgangspunt neemt men het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie. In Nederland wordt dat berekend door het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het CBS bepaalt elke maand van een groot pakket goederen en diensten de prijs en kijkt vervolgens wat de prijsverandering is vergeleken met een jaar geleden. Dat doet ze voor alle goederen en diensten afzonderlijk, maar ook voor het totaal. Op die manier berekent het CBS de inflatie in ons land. Voor heel Europa berekent Eurostat het prijsindexcijfer. Omdat niet ieder land de inflatie op precies dezelfde manier berekent, corrigeert Eurostat voor die verschillen. Zo krijg je de 'Harmonised Index of Consumer Prices' (HICP). Zie ook de lesbrief 'Waar voor je geld', over inflatie en monetair beleid.
- 5 Deflatie is een algehele daling van het prijspeil.
- 6 Onder koopkracht verstaan we de hoeveelheid goederen en diensten die je met een bepaalde vaste hoeveelheid geld kunt kopen. Neemt de hoeveelheid goederen en diensten die je voor een bepaalde hoeveelheid geld kunt kopen af, dan spreek je van een dalende koopkracht. Het geld wordt dan minder waard.
- 7 We spreken van een recessie als twee achtereenvolgende kwartalen een daling van het reële BBP laten zien.

- 8 De inflatie loopt vanwege de recessie snel terug. Sommige prijzen zijn zelfs gedaald. Indien andere parameters (baan, loon, belastingen) niet veranderen, betekent dat, dat de koopkracht stijgt. Zo heb je voordeel bij de crisis.
- 9 Gezinnen die belegd hebben in aandelen die minder waard zijn geworden, hebben hun vermogen zien slinken. Hetzelfde geldt wanneer hun huis in waarde daalt. Werknemers in sectoren die het zwaar hebben kunnen hun baan kwijtraken. Hun vermogen en/of inkomen daalt.
- 10 Het grootste gevaar van deflatie is dat iedereen zijn bestedingen uit gaat stellen in de veronderstelling dat alles nóg goedkoper wordt. De toch al opgelopen voorraden nemen nog verder toe. Producenten en winkeliers moeten hun prijzen verder verlagen. Maar waarom zouden afnemers niet wachten op verdere prijsdalingen? Bedrijven en winkels komen steeds dieper in de problemen. Misschien moeten de lonen worden bevroren en volgen er ontslagen.
- 11 Men redeneert dat je creatief en zorgvuldiger moet handelen om in moeilijke tijden te overleven. Producenten gaan noodgedwongen (nog) effectiever en zuiniger werken. Bedrijven die tijdens goede tijden konden overleven ondanks hun inefficiënte productie gaan, als ze zich niet tijdig aanpassen, tijdens de crisis ten onder. Op die manier worden de productiemiddelen arbeid en kapitaal op een efficiëntere manier benut en stijgt de productiviteit.
- 12 Over de effecten van deze zogenoemde 'kwantitatieve verruiming' van de geldhoeveelheid zijn economen echter niet altijd eensgezind. De rente staat laag, dus lenen is al aantrekkelijk. Gaan consumenten wel extra lenen en uitgeven? Zien bedrijven wel mogelijkheden om te investeren? Het extra geld blijft mogelijk bij de banken hangen, zonder dat het in de economie vloeit. De ECB kan de vraag naar krediet door bedrijven natuurlijk niet beïnvloeden. Of bedrijven willen investeren, hangt af van de kansen die ze zien en dat baseren ze bijvoorbeeld op de toestand van nieuwe markten en technologieën.

Richtantwoorden module 3:

Overheden en de schuldencrisis

- 1 Voordeel: Je kunt eerder beschikken over financiële middelen, je kan consumptie of investeringen naar voren halen in de tijd. Hierdoor kan bijvoorbeeld een bakker eerder een nieuwe oven kopen zodat hij meer en efficiënter kan produceren, zodat de lening ook weer kan worden terugbetaald.

Maar lenen kost geld. Je zult altijd rente moeten betalen, waardoor het bedrag dat je terug moet betalen hoger is dan het geleende bedrag. Wanneer je leent, doe je dat waarschijnlijk omdat je op een bepaald moment te weinig geld hebt. Je rekent erop dat je dit in de toekomst kunt terugbetalen, maar als je tussentijds een tegenvaller te verwerken krijgt, zit je met een (oplopende) schuld en

wordt die tegenvaller nog groter. In het voorbeeld van de bakker: als de oven toch niet zoveel meer productie oplevert als de bakker had verwacht, verdient de bakker uiteindelijk misschien toch niet genoeg om de lening terug te betalen. Dit is het risico dat de bakker neemt.

- 2 Het begrotingsaldo (meestal een tekort) is het verschil tussen de overheidsinkomsten en overheidsuitgaven in een bepaald jaar. Door deze tekorten op te tellen weet je de hoogte van de staatsschuld. Het financieringstekort is het begrotingstekort min de aflossingen op de staatsschuld. Dit is dus het saldo van de overheid van de lopende zaken, los van hoe dit is gefinancierd (via belastingen of schuld).

- 3 Wanneer een huishouden, bedrijf of overheid de middelen niet heeft om alle nieuwe uitgaven te financieren, moet er opnieuw geleend worden. In beide gevallen is er sprake van het aangaan van een extra lening.
- 4 De schuld loopt op en de renteaflossingen worden hoger. Hierdoor wordt het risico hoger dat een huishouden of de overheid in de toekomst niet meer aan haar betalingsverplichtingen kan voldoen.
- 5 De veronderstelling was dat het dankzij het pact niet mis zou gaan. Bovendien hadden de landen vertrouwen dat iedereen zich aan het pact zou houden.

- 6 Het begrotingstekort mag maximaal 3% van het BBP bedragen.
- 7 De staatsschuld mag maximaal 60% van het BBP bedragen.
- 8 In 2015 voldeed geen van de vermelde landen aan de richtlijn voor het maximale niveau van de staatsschuld. Griekenland, Spanje, Frankrijk, Portugal en het Verenigd Koninkrijk voldeden ook niet aan de begrotingsnorm. In 2018 lijkt alleen Frankrijk die niet te halen. Alleen Nederland heeft volgens de verwachting in 2018 een staatsschuld onder de voorgeschreven 60%.
- 10 De multiplier (die laag is in Nederland) beschrijft dat er een groot weglekeffect is in Nederland. Nederland is een relatief open economie. Overheidsbestedingen hebben in Nederland daarom mindereffect op economisch herstel dan in grotere, meer gesloten economieën. Je kunt je daarom afvragen of extra bestedingen zinvol zijn. Aangezien Europa als geheel minder weglekeffecten heeft, zouden extra bestedingen voor Europa als geheel meer effect kunnen hebben.

Richtantwoorden module 4:

Lessen en uitdagingen

- 1 DNB geeft alleen vergunningen aan banken die over voldoende financiële middelen beschikken en worden geleid door betrouwbare en deskundige bestuurders.
- 2 De eerste reden is dat de financiële crisis heeft laten zien dat banken en overheden elkaar in gevaar kunnen brengen, Het redden van een bank kan een nationale overheid namelijk in problemen brengen, omdat de kosten zo hoog zijn dat het land zelf in financiële problemen raakt. In de tweede plaats opereren veel banken internationaal, waardoor het de vraag was wie toezicht houdt op alle activiteiten en voor de kosten moet opdraaien wanneer een bank failliet gaat in een land.
- 3 De economie is het meest gebaat bij een stimulans in de vorm van een bestedingsimpuls. Daartoe kan de overheid onder meer bijdragen door de belastingen te verlagen, maar vanwege de crisis is die speelruimte er niet meer. Overheden hebben al te hoge schulden en kunnen het zich eigenlijk niet permitteren om de inkomsten te verlagen door de belastingen te verlagen.
- 4 Om de economie te stimuleren kunnen centrale banken de rente verlagen, om zo lenen goedkoper te maken en bestedingen te stimuleren. De rente staat wereldwijd echter al extreem laag, waardoor centrale banken een renteverlaging niet of nauwelijks kunnen inzetten.
- 5 Tijdens zware tijden en omstandigheden zou je de regels tijdelijk kunnen versoepelen om zodoende economisch herstel mogelijk te maken. In betere tijden kun je dan werken aan structureel herstel.

Je kunt ook van mening zijn dat de maatregelen noodzakelijk zijn. Juist wanneer de regels worden overschreden. Omdat de kans bestaat zonder ingrijpen de situatie nog veel erger wordt. Bovendien is dan de vraag hoe geloofwaardig de regels in de toekomst nog zijn als ze iedere keer wanneer ze gaan knellen worden versoepeld.

